РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-Х РР. XX СТ.

REGIONAL PECULIARITIES OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL WORKERS OF KHMELNITSKY REGION IN THE SECOND HALF OF THE 1940S

На підставі аналізу архівних документів розкриваються регіональні особливості підвищення кваліфікації педагогічних працівників Хмельниччини у другій половині 40-х рр. XX ст. В основі нашого дослідження лежать документи Державного архіву Хмельницької області з фондів інституту, обласного відділу освіти, облвиконкому за 1944–1949 рр.

У серпні 1944 р. проведені перші курси й семінари вчителів, директорів шкіл і завідувачів департаментами освіти. У перший повоєнний рік перепідготовкою було охоплено понад 2 000 вчителів, керівників шкіл і відділів освіти. Умови роботи були дуже складні: не вистачало приміщень, науково-методичної літератури, обладнання й т. ін. Тому у 1944 р. й у подальші роки навчання проводилося за територіальним принципом на базі шкіл або методичних кабінетів районів. Практикувалася переважно очно-заочна система навчання. З 1946 р. для слухачів курсів, вперше після війни, було організовано харчування, видавався хліб, для проживання підготовлено гуртожиток.

З 1948 р. Інститут організовував курси за Єдиною системою підвищення кваліфікації, яка передбачала, що учителі, котрі мали вищу освіту й педагогічний стаж до 15 років, підвищували кваліфікацію один раз на п'ять років в очно-заочній формі упродовж року. Учителі із закінченою вищою освітою і стажем роботи понад 15 років зобов'язані були підвищувати кваліфікацію шляхом самоосвіти й участі у щорічних семінарах і практикумах з історії та теорії марксизму-ленінізму.

На облік було взято понад 8 000 учителів. Проте через нестачу коштів навчання було організовано тільки для 675 слухачів.

Програми Міністерства освіти УРСР, окрім фахового компоненту, орієнтували на вивчення ідей марксизму-ленінізму, історії ВКП, внутрішньої й зовнішньої політики партії та радянської держави. У цей період співробітники Інституту надавали консультації, проводили семінари, лекції, систематично вивчали й поширювали кращий педагогічний досвід.

Ідейно-політичний, партійний (більшовицький) підхід до навчання був перебільшеним. Учителі історії наповнювали зміст предмета комуністичним розумінням історії України. Україна розглядалася як невід'ємна складова частина історії Росії. Учителі мови та літератури впроваджували вчення «Сталіна про мову?!». Учителі біології проводили уроки на основі «наукових (політичних?!») теорій академіка Т. Лисенка. Кожен учитель зобов'язаний був удосконалювати методи формування марксистсько-ленінського світогляду.

Ключові слова: фахове та ідейне зростання вчителів, єдина система підвищення кваліфікації, методична робота, педагогічний досвід.

In the conditions of formation of the modern Ukrainian school the order of advanced training of pedagogical workers is changing. New institutions are emerging to provide advanced training services. Postgraduate education institutions are losing their monopoly and are changing. At the same time, these institutions have their own history and traditions, rich diverse experiences. We explored the regional features of professional development in Khmelnytsky region in the second half of the 40s of the 20th century. This area of work was organized by the regional institute for teacher training. Our research is based on the documents of the State Archives of Khmelnytsky region for 1944–1949 of the 20th century.

After the war, the institute worked in a room without furniture, library, scientific literature, visual aids. In such conditions in August 1944 the first courses and seminars of teachers, school principals and heads of departments of education were held. An asset from among the best teachers was created to conduct the training.

Since 1948, the institute organized courses on the Unified system of advanced training. That year, 8,000 teachers were registered. However, due to lack of funds, training was organized for only 675 students. The following year, working conditions were improved and 1,125 students were enrolled.

The training was carried out according to the plans and programmes of the Ministry of Education of the Ukrainian Soviet Socialist Republic.

For the purpose of professional growth of teachers methodological work was carried out. Methodologists of the institute systematically studied and disseminated the best pedagogical experience. In the 1940s, the institute resumed scientific and practical conferences. Teachers were sent to such conferences according to quotas.

The ideological and political approach to learning was exaggerated. Teachers of history filled the content of the subject with a communist understanding of the history of Ukraine. Ukraine was seen as an integral part of Russian history. Teachers of language and literature introduced the doctrine of "Stalin about Language!?!". Biology teachers conducted lessons based on the "scientific" (political!?) theories of academician T. Lysenko. Every teacher was obliged to improve the methods of forming the Marxist-Leninist worldview.

Key words: advanced training, professional growth, curriculum, ideological and political content, courses, seminars, methodological work.

УДК 378.046-021.68(477.43)

«1945/1950»

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/25-1.5>

Соловей М.В.,

канд. пед. наук, доцент,
проректор

Хмельницького обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Відповідно до Закону України «Про освіту» (№ 2145-VIII від 05 вересня 2017 р.) запроваджено нову систему підвищення кваліфікації педагогічних працівників, яка ґрунтується на праві вчителя

вільно обирати освітні програми, форми навчання, зміст і заклади освіти. З'являються суб'єкти освіти, котрі можуть і будуть надавати послуги у сфері підвищення кваліфікації педагогічних працівників. Фактично руйнується монополія інститутів піс-

лядипломної педагогічної освіти. Ситуація, коли Інститут пропонує, а вчитель безальтернативно «обирає» курс навчання, відходить у минуле. Триває пошук інноваційних технологій навчання і професійного розвитку педагогічних працівників, а отже, оновлення та модернізації інститутів післядипломної педагогічної освіти як їх носіїв.

У такому контексті ми вважаємо, що інституційний розвиток підвищення кваліфікації педагогічних працівників у системі післядипломної педагогічної освіти становить науковий інтерес із погляду як збереження набутих результатів, так і визначення перспектив. Водночас об'єктом (предметом) історико-педагогічного аналізу можуть стати як розвиток цього феномену в Україні загалом, так і його регіональні особливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Загальні проблеми розвитку системи підвищення кваліфікації вчителів висвітлено в роботах: А. Кузьмінського, В. Олійника, Н. Протасової, Т. Сорочан та інших науковців. Історико-педагогічні дослідження інституційного розвитку цього напрямку в Україні частково здійснили Г. Білянін, С. Крисюк, О. Кравчук, А. Зубко, А. Опольська, Н. Чепурна та ін.

З-поміж досліджень підвищення кваліфікації як складової частини післядипломної освіти в означений нами період виділяємо роботи І. Жорової, В. Мічуди, Т. Побочі, В. Примакової.

Водночас дослідження документів, що зберігаються у фондах Державного архіву Хмельницької області (ДАХМО), інших джерел відкриває маловідомі факти про підвищення кваліфікації педагогічних працівників як регіонального феномену.

Мета статті – розглянути й охарактеризувати регіональні особливості підвищення кваліфікації педагогічних працівників на Хмельниччині у другій половині 40-х рр. ХХ ст.

Хронологічно ми охоплюємо діяльність Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (тоді Кам'янець-Подільського обласного інституту вдосконалення кваліфікації вчителів) щодо організації підвищення кваліфікації в 1944/1945–1948/1949 навчальних роках. Нижня межа визначається часом звільнення області від загарбників і відновлення роботи Інституту, верхня – початком першого повного навчального року за єдиною системою підвищення кваліфікації педагогічних працівників.

Основною джерельною базою проведеного дослідження були звіти обласного інституту вдосконалення кваліфікації вчителів [1–6], окремі документи обласного відділу народної освіти [7–9] й облвиконкому [10].

Виклад основного матеріалу. Інституційне становлення системи підвищення кваліфікації педагогічних працівників в Україні відбулося у 1939 р. Підбиваючи підсумки 1939–40 навчального року, Народний комісар освіти УРСР С.М. Бухало кон-

статував, що для «перепідготовки вчителів і подання практичної допомоги районним педагогічним кабінетам НКО УРСР у 1939 р. обласні методичні кабінети реорганізовано на обласні інститути вдосконалення вчителів» [2, с. 25].

З 1940 р. діяльність таких закладів унормовувалася наказом Наркомату освіти УРСР «Про організацію обласних інститутів удосконалення вчителів» і відповідним Положенням, яким створені заклади зобов'язані були спрямовувати свою роботу на «усестороннє, систематичне вдосконалення кваліфікації кадрів народної освіти даної області», оволодіння вчителями «марксизмом, лєнінізмом і... підвищення їх теоретичного рівня за спеціальністю, загальних педагогічних знань і методичної майстерності» [10, с. 135–136].

Із березня 1944 р. [4, арк.1], після визволення області з-під окупації, заклад розпочав підготовку до нового 1944–1945 навчального року за умов «наполегливої праці вчителів, керівників шкіл та відділів освіти, які після звільнення нашою славною Червоною армією Кам'янець-Подільської області (офіційна назва Хмельницької області до 1954 р. – М. С.) від тимчасової окупації... заліковували рани в житті школи» [18, арк. 1].

У повоєнні роки Інститут розташовувався у «приміщенні, де після окупації «жодних залишків меблів, устаткування кабінетів не виявилось» [4, арк. 1].

Керівники Інституту К.Ф. Приймачук (1944–1945 рр.) і В.Г. Комаровер (1945–1950 рр.) доклали значних зусиль, щоб організувати роботу закладу. Планували кошти на ремонт приміщення, поповнення фонду бібліотеки, інші заходи. На початок 1946–1947 навчального року було придбано меблі, шафи для бібліотеки, завершено «капітальний ремонт приміщення, побудовано три нові печі, в одній кімнаті перероблено стелю, пофарбовано масляними фарбами вікна і двері» [6, арк. 3], збільшено книжковий фонд до «2 440 книг, 200 прим. журналів і 100 брошур» [6, арк. 58], що було удвічі більше, аніж у 1945 р. [5, арк. 25].

Одночасно з організаційними заходами «з 1 серпня 1944 р.» розпочалося навчання за програмами «підвищення фахового та ідейно-політичного рівня вчителів» [4, арк. 2].

Окреслюючи перспективи нового навчального року, Нарком освіти УРСР, акад. П.Г. Тичина акцентував увагу на необхідності «створити всі умови для того, щоб учителі могли підносити свою кваліфікацію, віддати всі сили й енергію школі, дітям» [21, с. 9].

Це було водночас актуальне і складне завдання. У 1944–1945 навчальному році в загальноосвітніх школах області переважали вчителі із середньою педагогічною (2 404 або 30%) і загальною середньою освітою (2 899 або 36%). У початкових класах «не вистачало – 648; у V–X кл. – 103 учителі»

[8, арк. 9]. Такі факти вказували на важливість і невідкладність їх навчання й підвищення кваліфікації.

Перші повоєнні фахові курси проведено в 1944 р. «між 15.07. та 15.08.» для вчителів початкових класів (2 036 осіб), учителів історії, географії (170 осіб), мови та літератури (5–7 класи – 297 осіб)» [4, арк. 2]. Для цього були підготовлені групи викладачів, котрі працювали з контингентом слухачів переважно в районах і містах. За територіальним принципом «на базі навчальних закладів м. Кам'янця-Подільського, Проскурова, Полонного, Летичева та інших міст» [4, арк. 3] навчалися понад 800 керівників шкіл. Зауважимо, що впродовж досліджуваного періоду підвищення кваліфікації зазвичай проводили на виїзді в загальноосвітній школі під час літніх відпусток і зимових канікул.

Умови роботи були дуже складні: не вистачало приміщень, науково-методичної літератури, обладнання й т. ін. Улітку 1946 р. на курси було «викликано 510 учителів початкових класів, української, російської мов і літератур, математики» [8, арк. 10] і для них уперше «організовано 2-хразове харчування, видавався комерційний хліб, підготовлено гуртожиток... організовано читальню» [8, арк. 11].

Практикувалася очно-заочна система навчання. Учителі «1–4 класів, української мови і літератури, російської мови і літератури, історії, географії, математики і фізики, природознавства і хімії», які перебували на курсах улітку 1947 р., «протягом навчального року... виконували індивідуальні завдання... з фаху, педагогіки і основ марксизму-ленінізму» [7, арк. 10]. Виконані роботи надсилалися на рецензування співробітникам Інституту. До вчителів (слухачів курсів), які не впоралися із завданнями, вживалися певні дисциплінарні заходи. Зокрема, вони зобов'язані були пройти навчання «в порядку черги, ще раз» [7, арк. 10]. Вважалося, що це дисциплінує педагогів.

Аналіз звітів [4–9] дає підставу встановити, що в перші повоєнні роки середньорічна кількість слухачів становила приблизно 10% від загальної кількості вчителів області. Переважна більшість не була охоплена підвищенням кваліфікації. Водночас важко встановити, за якими принципами формувався контингент, навчальні плани та програми навчання й т. ін. Ймовірніше, це було не поодиноким явищем, і тому на державному рівні було прийнято постанову ЦК КП (б)У від 3 грудня 1947 р. «Про провадження єдиної системи підвищення кваліфікації вчителів та керівних кадрів» [7, арк. 9] і наказ Міністерства освіти № 535 від 21 березня 1948 р. «Про поліпшення підготовки вчительських кадрів» [15, с. 12]. Відповідно в 1948 р. введено «Положення про єдину систему підвищення кваліфікації вчителів та працівників відділів народної освіти УРСР» [15, с. 12] «з метою організації систематичної роботи над піднесенням їх ідейно-

політичного, загальноосвітнього та фахового рівня відповідно до вимог, що їх ставлять партія та Уряд перед школою» [7, арк. 27–29].

Єдина система передбачала диференційований підхід до підвищення кваліфікації відповідно до освіти й педагогічного стажу. За Положенням учителі, які мали вищу освіту й педагогічний стаж до 15 років, підвищували кваліфікацію один раз на п'ять років і навчання тривало в очно-заочній формі один рік. Учителі із закінченою вищою освітою і стажем роботи понад 15 років зобов'язані були підвищувати кваліфікацію через самоосвіту та участь у щорічних семінарах і практикумах з історії та теорії марксизму-ленінізму.

Для запровадження єдиної системи підвищення кваліфікації в березні-квітні 1948 р. проведено нараду завідувачів районних і міських відділів народної освіти та «взято на облік 8 000 учителів» [7, арк. 10]. Проте через нестачу коштів Інститут отримав фінансування для навчання 675 осіб.

Для організації підвищення кваліфікації за новою системою за Інститутом було «закріплено школи № 1 для навчання та № 5 для гуртожитку (йдеться про школи м. Проскурова (тепер Хмельницький) – М. С.)». Керівництво вживало заходи, щоб створити мінімальні умови для навчання слухачів: забезпечити їх «матрацями», організувати «хлібний ларьок, <...> їдальню, ларьок «Книгокультторгу», який забезпечував... фаховою та методичною літературою» [7, арк. 10]. Основними категоріями слухачів були вчителі 1–4 класів, української, російської мови та літератури, німецької, англійської мов, історії, географії семирічних шкіл, математики і фізики, які поділялися на дві категорії відповідно до освіти та стажу роботи. На облік було взято також директорів, методистів, завідувачів дитячих садків, військових керівників.

Для вчителів, які мали закінчену педагогічну освіту і стаж роботи до 15 років, річний цикл очно-заочного навчання складався з двох етапів. На першому вони отримували завдання для індивідуальної роботи, передбаченої навчальним планом. На другому етапі відповідно до навчального плану, затвердженого заступником Міністра освіти УРСР П. Дудником [25], слухачі очно вивчали розділи марксизму-ленінізму (25 год); постанови ЦК ВКП (б) і ЦК КП (б)У з ідеологічних питань (5 год), педагогіку (20 год), основи логіки (20 год) і теми фахового спрямування (80 год). Навчання планувалося на 25 робочих днів по 8 год щоденно, усього 200 год, із них – 150 академічних; 50 год рекомендувалося використати на проведення додаткових занять: семінарів, епізодичних лекцій, практичних робіт, екскурсій.

Одночасно зауважимо, що на початку впровадження Єдиної системи проекти програм для курсів Інститут отримав через «інститут підвищення кваліфікації керівних кадрів Міністерства освіти Федерації (Російської – М. С.)» [7, арк. 11].

Для проведення лекцій запрошувалися працівники Інституту й обласно, науково-педагогічні працівники університетів і педінститутів, лектори обкому (міськкомів) ВКП(б)У, кращі вчителі з активу Інституту.

Аналіз практики проведення курсів підвищення кваліфікації за 1948–1949 навчальні роки вказує, що порівняно з попереднім роком збільшився контингент слухачів, стало кращим програмно-методичне забезпечення. До початку навчального року Інститут організував очно-заочне навчання за єдиною системою для 1 125 учителів, відповідно отримав у «достатній кількості програми, затверджені Міністерством освіти УРСР» [9, арк. 7]. Одночасно одержували програми з Москви «500 примірників для вчителів 1–4 кл., 30 – з історії, 50 – з математики, 50 – з природознавства» [9, арк. 7].

Після зарахування на курси та настановних сесій учителі заздалегідь отримували відповідні завдання і програми, що дало більші можливості для самостійної роботи й опрацювання навчального матеріалу. З цією метою Інститут надіслав перелік рекомендованої літератури, розширив заочний абонемент бібліотеки, яким було охоплено понад 400 вчителів. Для заочного етапу курсів було змінено формат семінарів зі щотижневих на кількаденні підчас січневих і березневих канікул. На таких семінарах для всіх категорій читали «четвертий розділ історії ВКП(б)» і відповідні розділи марксизму-ленізму. Семінари для вчителів початкових класів проводили в районах, а для інших категорій – на базі Інституту.

Узагалі в досліджуваній період спостерігаємо неоднозначні дані про семінари, проведені працівниками Інституту. Тому можемо приблизно визначити їх тематичну спрямованість, кількість і категорії педагогічних працівників.

У 1944 р. значна увага приділялася проведенню семінарів із завідувачами райпедкабінетів, семінарів для директорів середніх шкіл і семінарів для вчителів початкових класів, історії, географії, Конституції, математики, фізики, біології, хімії.

Зміст семінарів для вчителів початкової школи 1944–1945 навчального року, окрім ідеологічних питань, мав фахову тематичну спрямованість (табл. 1). Для інших педагогічних працівників, окрім фахових питань, співробітники Інституту прочи-

тали цикли лекцій із проблем формування комуністичної моралі в підростаючого покоління, методики організації повторення; вивчення літератури періоду Великої Вітчизняної війни, нормативів оцінювання знань учнів із предметів; виконання рішення IX Пленуму ЦК ВЛКСМ про комсомольську роботу в школі та структуру піонерської організації й т. ін.

На семінарах із завідувачами районних педагогічних кабінетів опрацьовано положення про роботу педагогічних кабінетів, прочитано цикл лекцій про інспектування шкіл, аналіз відвіданих уроків, про організацію роботи куштових методичних об'єднань учителів.

Семінари для директорів проводилися у формі міжрайонних секцій. Упродовж року за участю співробітників Інституту, працівників відділів освіти, методичних кабінетів, кращих учителів і керівників шкіл вивчалися: Постанова РНК СРСР від 21 червня 1944 р. «Про заходи до поліпшення якості навчання»; Накази та інструктивні матеріали НКО УРСР із різних питань тогочасної освіти, а також «Психологічні основи навчання семиліток. Упровадження роздільного навчання в радянській школі. Упровадження військово-фізичного навчання в школі. Правила поведінки учнів. Методика організації повторення по класах, предметах. Виховання радянського патріотизму» [4, арк. 3] і т. ін.

Підвищення кваліфікації, удосконалення фахового й ідейного зростання доповнювалися системою методичних заходів, роботою з вивчення та поширення кращого педагогічного досвіду, проведенням науково-практичних конференцій. Одна з перших була присвячена питанням вивчення теорії та практики викладання історії СРСР [9, арк. 21; 20, с. 16–17].

Загалом у змісті підвищення кваліфікації особлива увага приділялася піднесенню ідейно-політичної роботи серед учителів. Виступаючи на республіканській нараді з питань агітації та пропаганди при ЦК КП(б)У, Міністр освіти УРСР П.Г. Тичина підкреслював важливість ідейного виховання інтелігенції «передусім тому, що своїм змістом праця вчителя потребує невпинної роботи над його духовним озброєнням задля того, щоб виховати нове покоління відданих нашої Батьківщині, партії Леніна – Сталіна мужніх, сміливих і вмілих будівників нового суспільства» [22, с. 4]. На кур-

Таблиця 1

Тематичний зміст семінарів для вчителів початкової школи

Категорія вчителів	Тематичний зміст семінарів
Вчителі першого класу	Методика роботи в добулварний період; перші уроки каліграфії; дії в межах першого десятка
Учителі, що працюють із двома класами	Методика побудови уроку за одночасного навчання з двома класами; організація виховної роботи
Учителі четвертого класу	Техніка проведення письмових робіт; розвиток усної мови; вивчення простих дробів, розв'язування комбінованих задач; організація повторення та підготовка до випускних іспитів

сах і семінарах звіряли позиції щодо вивчення історії ВКП(б), біографії Леніна та Сталіна, творів тов. Сталіна, філософії марксизму-ленінізму, внутрішньої та зовнішньої політики КПРС, досягнень соціалістичного господарства тощо.

Гіперболізоване ідеологічне наповнення змісту мали всі навчальні програми курсів і семінарів. Учителі історії піклувалися, щоб уроки відповідали ідеям «марксистсько-ленінської історії України»; мови й літератури, перебудовували викладання мови на основі «матеріалістичного вчення про мову» [19, арк. 27]; біології – проводили уроки на основі «наукової теорії академіка Т. Лисенка» [8, арк. 15; 11, с. 39] і т. ін. Кожен учитель за будь-яких обставин був зобов'язаний мати високий рівень ідейної підготовки та формувати марксистсько-ленінський світогляд учнів.

Висновки. У другій половині 40-х рр. XX ст. підвищення кваліфікації педагогічних працівників на Хмельниччині відновлено після звільнення області від загарбників у 1944 р. Основними формами підвищення кваліфікації були курси й семінари, які організовував обласний інститут удосконалення кваліфікації вчителів.

Проведення курсів і семінарів в Інституті ускладнювалося через слабку матеріальну базу та недостатнє науково-методичне забезпечення. Тому переважну більшість таких заходів Інститут проводив на території районів і міст області.

Із запровадженням єдиної системи підвищення кваліфікації в 1948 р. цей напрям роботи набуває певних ознак системності. Було взято на облік усіх учителів, запроваджено річний цикл очно-заочного навчання для вчителів із педагогічною освітою і стажем роботи до 15 років. Для вчителів зі стажем понад 15 років і вищою освітою розроблено систему семінарів і організовано їх участь у них.

Загальною тенденцією підвищення кваліфікації є її надмірна ідеологізація.

Відновлювалися й інші форми роботи, що сприяли зростанню фахового рівня учителів: методичні об'єднання, вивчення і поширення кращого педагогічного досвіду, науково-практичні конференції та ін., які потребують додаткового осмислення в контексті минулого і сучасного соціально-педагогічного процесу.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Білянін Г.І. Підвищення кваліфікації керівних і педагогічних кадрів закладів освіти України в період становлення більшовизму та довоєнний період (1917–1941). *Витоки педагогічної майстерності. Серія : Педагогічні науки*. 2014. Вип. 13. С. 48. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN.vpm_2014_13_12_\(1\)/Pdf](http://nbuv.gov.ua/UJRN.vpm_2014_13_12_(1)/Pdf).
2. Бухало С.М. Підсумки 1939/40 і основні завдання наступного 1940/41 навчального року. *Комуністична освіта*. 1940. № 9. С. 10–27.
3. Жорова І.Я. Питання періодизації розвитку післядипломної освіти в історико-педагогічних дослід-

женнях. *Педагогічний альманах*. 2014. Вип. 22. С. 280–284.

4. Звіт Кам'янець-Подільського інституту вдосконалення кваліфікації вчителів за 1944–45 навчальний рік. ДАХМО: (Держ. архів Хмельницької обл.). Ф. Р-4092. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–3.

5. Звіт Кам'янець-Подільського інституту вдосконалення кваліфікації вчителів за 1945–46 навчальний рік. ДАХМО: (Держ. архів Хмельницької обл.). Ф. Р-4092. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 25.

6. Звіт Кам'янець-Подільського інституту вдосконалення кваліфікації вчителів за 1946–47 навчальний рік. ДАХМО: (Держ. архів Хмельницької обл.). Ф. Р-4092, Оп. 1. Спр. 15. Арк. 3, 58.

7. Звіт Кам'янець-Подільського інституту вдосконалення кваліфікації вчителів за 1947–48 навчальний рік. ДАХМО: (Держ. архів Хмельницької обл.). Ф. Р-4092, Оп. 1. Спр. 24. Арк. 9–11.

8. Звіт Кам'янець-Подільського інституту вдосконалення кваліфікації вчителів за 1948–49 навчальний рік. ДАХМО: (Держ. архів Хмельницької обл.). Ф. Р-4092, Оп. 1. Спр. 34. Арк. 10, 11, 15.

9. Звіт про роботу Кам'янець-Подільського інституту вдосконалення кваліфікації вчителів за 1949–1950 навчальний рік. ДАХМО: (Держ. архів Хмельницької обл.). Ф. Р-4092, Оп. 1. Спр. 49. Арк. 7, 21.

10. Історія Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М.В. Остроградського (1940–2010) / редкол. : В.В. Зелюк. Полтава : ПОІППО, 2010. С. 135–140

11. Коршевнюк Т. Зміст шкільної біологічної освіти в контексті біологічної науки. *Біологія і хімія в школі*. 2015. № 1. С. 38–42.

12. Мічуда В.В. Радянська система освіти в повоєнний період (1945–1950 роки). *Молодий учений*. 2016. № 12. С. 267–271.

13. Накази та розпорядження Міністерства освіти УРСР з питань підкадрів. ДАХМО: (Держ. архів Хмельницької обл.). Ф. Р-908. Оп. 2, Спр. 138. Арк. 27–29.

14. Післядипломна педагогічна освіта в умовах децентралізації та модернізації: регіональний аспект : монографія / ред кол. : В.Є. Берека та ін. Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2017. С. 12–26.

15. Побоча Т.Д. Провідні тенденції формування змісту освіти в системі підвищення кваліфікації вчителів у повоєнний час (друга половина 40-х XX ст.). *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школі*. 2019. № 64. Т. 2. С. 10–14.

16. Про політичні помилки і незадовільну роботу інституту історії України Академії наук УРСР. *Енциклопедія історії України* / ред кол. : В.А. Смолій та ін. Київ. Т.9. 2012. С. 16–17.

17. Примакова В.В. Робота інститутів удосконалення кваліфікації учителів у 40-роки XX століття. *Педагогічний альманах*. 2012. Вип. 16. С. 284–291. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedalm_2012_16_50.

18. Річний звіт Кам'янець-Подільського обласного відділу народної освіти за 1944–1945 навчальний рік ДАХМО: (Держ. архів Хмельницької обл.). Ф. Р-908. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 1, 9.

19. Стенограма обласної наради передових учителів 17–18 грудня 1949. ДАХМО: (Держ. архів Хмельницької обл.). Ф. Р-908. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 9.

20.Штати і ставки підвідомчих установ відділу народної освіти виконавчого комітету обласної Ради депутатів трудящих. ДАХМО: (Держ. Архів Хмельницької обл.).Ф.Р-908.Оп. 2, Спр. 34. Арк. 3, 54.

21.Тичина П.Г. Підсумки виконання постанови РНК СРСР від 21.VI.1944 р. та завдання шкіл на новий навчальний рік. *Радянська школа*. 1945. № 1. С. 3–9.

22.Тичина П.Г. Піднести ідейно-політичну роботу вчителів. *Радянська школа*. 1945. № 1–2. С. 3–7.

23.Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. Історія, події, особи / за заг. ред. А.О. Лавренюк. ХОІППО, 2009. 35 с.

24.Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти: історія, події, особи / ред. кол. : О.Ф. Попик. Кам'янець-Подільський : видавець ПП Зволейко Д.Г., 2014. 224 с.

25.Якухно І.І., Денисенко В.Ф. Післядипломна педагогічна освіта Житомирщини: історія становлення та розвитку: науково-історичне видання. Житомир : «Полісся», 2011. 376 с.